

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ДЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
ЭТНОЛОГИЯ ЖАНА АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

Д 07.23.671 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 94:94 (5): 94 (575.2)

Кубанычбек уулу Нурсултан

**КОЛОНИАЛДЫК ДООРДОГУ “АСКЕРДИК-ЭЛДИК БАШКАРУУ”
СИСТЕМАСЫ, АНЫН НАТЫЙЖАЛАРЫ (Фергана областынын
материалдарынын негизинде; XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы)**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Кыргызстан тарыхы жана археология, этнология кафедрасында аткарылды

- Илимий жетекчи:** **Алымбаев Жээнбек Байыскулович**
тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин гуманитардык факультетинин тарых бөлүмүнүн башчысы
- Расмий оппоненттер:** **Болпонова Асыл Бакытбековна**
тарых илимдеринин доктору, доцент, Ж. Абдрахманов атындагы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясынын мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу кафедрасынын доценти
- Рыскулов Токтобек Мамбетович**
тарых илимдеринин кандидаты, доцент, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Эл аралык мамилелер кафедрасынын башчысы
- Жетектөөчү мекеме:** И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы. Дареги: 720040, Бишкек ш., Раззаков к., 51 А.

Диссертация 2024-жылдын 24-майында саат 13:00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтуна караштуу тарых илимдеринин доктор (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо үчүн уюштурулган Д 07.23.671 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. *Дареги:* 720033, Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547. Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/072-7sm-mcz-hia>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720010, Бишкек ш., Чүй пр. 265а) илимий китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын https://vak.kg/d_07_23_671/kubanychbek-uulu-nursultan/ сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 24-апрелинде таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору**

Карыева А. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу: XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы кыргыз элинин тарыхында саясий, социалдык-экономикалык, маданий чөйрөсү ири өзгөрүүлөргө дуушар болгон мезгил. Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен кыргыз коому ири трансформациялык процесстерге учурап, өзгөчө империялык бийликтин жаңы административдик башкаруу системасынын киргизилиши менен салттуу башкаруу чөйрөсү ири өзгөрүүлөргө учураган. 1865-жылы Түркстан облусу, 1867-жылы Түркстан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү менен колониалдык бийликтин жаңы башкаруу структурасы орносо, ал эми 1876-жылы Фергана облусунун түзүлүшү менен “аскердик элдик башкаруу” системасы бекемделип, өрчүгөн. Колониалдык бийлик тарабынан киргизилген “аскердик элдик башкаруу” системасы салттуу башкаруу тартибин бузуп, жергиликтүү башкаруу органдарын түзгөндүгүнө карабастан саясий маанидеги чечимдер бийлик өкүлдөрү тарабынан кабыл алынган. Учурда өткөн тарыхыбызга жаңы тарыхый көз караштан баа берүү, советтик доордогу айрым концепцияларды кайра карап чыгуу зарылдыгы коомдук талап болуп, муктаждык жаралып жаткан мезгилде Фергана өрөөнүнүн мисалында Россия империясы тарабынан киргизилген “аскердик-элдик башкаруу” системасынын түзүлүшүнө, анын маңызына, жергиликтүү башкаруу органдарынын функцияларына, шайлоо процессинин натыйжаларына жаңы позициядан баа берүү актуалдуу маселелердин бири.

2024-жылы 2-февралда президентибиз С.Жапаров тарабынан Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу тарых илимин өнүктүрүү боюнча Комиссияны уюштуруу жана Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарынын “Мурас” Фондун түзүү жөнүндөгү жарлыгында (толукталган): “Кыргыз Республикасынын тарыхы боюнча фундаменталдык илимий эмгектерди, окуу китептерин жана жаңы муундагы окуу куралдарын даярдоо жана басып чыгаруу” талабы көрсөтүлүп, комиссиянын алдына бир катар милдеттер жүктөлүшү элибиздин тарыхын тереңдетип изилдөө, учурдун талабы экендигинин күбөсү болуп саналат. Ушул өңүттөн алып караганда, Кыргызстандын Россия империясынын курамы мезгилиндеги административдик башкаруу системасын тереңдетип изилдөө, тарыхый процесстерге илимий баа берүү Кыргызстандын постсоветтик доордогу тарыхнаамасында актуалдуу илимий маселелердин бири болуп саналат.

Постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасында “аскердик-элдик башкаруу” системасына, анын өзгөчөлүктөрүнө, өзгөчө Фергана облусунун мисалында өз алдынча изилдөө жүргүзүлбөгөндүгү, аталган илимий маселенин коомдук да, илимий да талабы жогору экендигин айгинелеп турат.

Изилдөөнүн мезгилдик алкагы: Диссертациялык иликтөөнүн хронологиялык алкагы XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башы. Анткени, ушул мезгилде падышачылык Россиянын каратып алуусу менен жаңы административдик башкаруу системасы киргизилген.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. *Изилдөөнүн максаты:* Фергана облусунун материалдарынын негизинде “аскердик-элдик башкаруу” системасынын уюштурулушуна, жергиликтүү башкаруунун түзүлүшүнө, анын натыйжаларына анализ берүү. Изилдөөнүн алдына коюлган максатты ишке ашырууга төмөнкүдөй *милдеттер* коюлган:

1. “Аскердик-элдик башкаруу” системасынын изилдениш абалына тарыхнаамалык баа берүү;
2. Изилдөөнүн булакнаамалык базасына жана колдонулган методдорго анализ жасоо;
3. Фергана облусунун административдик-аймактык түзүлүшүнө талдоо жүргүзүү;
4. Фергана өрөөнүндөгү кыргыздар жашаган аймактардын административдик-аймактык бөлүнүшүн жана калкын изилдөө;
5. Болуштук башкаруунун өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүү;
6. Айылдык башкаруунун өзгөчөлүктөрүн иликтөө;
7. Элдик сот системасына анализ жүргүзүү;
8. Жергиликтүү башкаруу органдарына жүргүзүлгөн шайлоо процессине, анын натыйжаларына талдоо жүргүзүү;
9. - “Аскердик-элдик башкаруу” системасынын натыйжаларына баа берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Кыргызстандын тарых илиминде алгачкылардан болуп колониалдык доордогу “аскердик-элдик башкаруу” системасы изилдөөнүн объектиси катары каралып, жаңы тарыхый булактар илимий айлампага киргизилди;
2. Фергана облусунун уезддеринде, болуштуктарында жашаган кыргыздардын саны, ошол мезгилдеги болуштуктардын административдик бөлүштүрүүсү, алардын бүгүнкү административдик-аймактык чектери такталды.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси: Диссертациялык иштин материалдары, андагы илимий жоболор, көз караштар жана жыйынтыктар Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда, окуу-усулдук куралын жазууда, жогорку окуу жайдын тарых, юриспруденция багытында окуган студенттери дипломдук жана магистрлик иштерди жазууда колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Россия империясынын Түркстанга киргизген “аскердик-элдик башкаруу” системасы алгач каратып алуу жана орус бийлигин бекемдөө процессинде мүмкүн болгон каршылыктарга, кооптуулуктарга туруштук берүүгө ылайыктуу башкаруу системасы болуп, кийин оторлоштурууну андан ары толук ишке ашыруу үчүн да зарылдык катары сакталган.
2. “Аскердик-элдик башкаруу” системасынын “элдик” деп аталган жергиликтүү башкаруу бөлүгү аталган системанын ажырагыс жана “керектүү” бөлүгү болуп эсептелген. Жергиликтүү башкаруу өз кезегинде болуштук жана айылдык баскычта уюшулуп, башкарууда колониалдык бийликтин күчөө жана жергиликтүү (туземдик) бийликтин төмөндөө шартында жүргөн.

3. Фергана өрөөнүндөгү көпчүлүк кыргыздардын арасында болуштук башкаруучуларды “миң башы”, айыл старчындарын “амин” деп аташкан. Бул Кокон хандыгынын саясий-башкаруучулук түзүлүшү кыргыздардын турмушунан терең орун алгандыгын, колониалдык доордо айрымдары калк арасында расмий эмес түрдө сакталып калгандыгын түшүндүрөт.

4. Фергана өрөөнүндөгү кыргыздарда элдик соттордун эки тиби: тоолуу аймактарда бий соту, отурукташкан аймактарда казы соту өкүм сүргөн. Кокон хандыгы мезгилинде хандыктагы соттук түзүмдүн жана өрөөндөгү башка калктар менен болгон социалдык, маданий тыгыз алакалардын натыйжасында өрөөндөгү кыргыздар да казы сотторуна өтүшкөн.

5. Фергана облусун башкарууда отурукташкан жана көчмөн калкка өзүнчө, ошол эле учурда жалпылыкка ээ башкаруу эрежелери болгон. Мындагы кыргыздар алгач көчмөн калк катары эсептелгендигине карабастан, барган сайын отурукташкан кыргыз айылдары, болуштуктары көбөйүп турган. Отурукташкан делген кыргыздар жарым отурукташкан мүнөзгө ээ болгон.

6. “Аскердик-элдик башкаруунун” негизинде жергиликтүү башкаруунун уюшулушу жергиликтүү калк үчүн да, орус бийлиги үчүн да ийгиликтүү боло берген эмес. Өзгөчө, жергиликтүү элдин үстүнөн эки жактуу эзүүгө алып келген бул башкаруу системасы карапайым калк арасында терс маанайды жараткан. Ошондой болсо да орус бийлигине “жардамчы” жергиликтүү башкаруу органдары Совет бийлигине чейин иштеген.

7. Жергиликтүү башкаруу органдарына шайлоо системасынын киргизилиши кыргыз коомчулугунда жаңылык болгон. Артта калган уруулук-патриархалдык түзүлүштөр акырындап бузула баштаган. Бирок шайлоолор көпчүлүк учурда формалдуу болуп, тигил же бул кызмат оруну уездик жана облустук башкаруучулардын чечиминен көз каранды болгон. Анткени, шайлоо өнөктүгүндө орус бийлик өкүлдөрүнүн, жергиликтүү башкаруучулардын, шайлоочу өкүлдөрдүн (элүү башы, он башы) арасында коррупциялык схемалар ж.б. мыйзамсыз иш-аракеттер кенен жайылып, шайлоонун негизги принциптеринен четтеп кетишкен.

8. Россия империясынын “аскердик-элдик башкаруу” системасы кыргыз коомчулугу үчүн эки жактуу натыйжаларга алып келген. Кыргыздар уруулук мүнөздөгү саясий түзүлүштөн борборлоштурулган мамлекеттүүлүктүн жана мыйзамдуулуктун (орус мамлекетинин) шартында жашоого адаптацияланышкан. Аймактык принцип менен бөлүштүрүү жана башкаруу кыргыз урууларынын ортосундагы өз ара чабышууларды, барымталарды ж.б. трайбалисттик көрүнүштөрдү ооздуктаган. Экинчи жагынан алганда, колониалдык доордогу “аскердик-элдик башкаруу” системасы кыргыз коомчулугунун ар кайсы аспектисинде улуттук өз алдынчалуулуктун өнүгүшүн токтоткон. Башкаруу системасынын “элдик” бөлүгү иш жүзүндө орус “аскердик” бийлик өкүлдөрүнүн жардамчылары болуп калышкан. Аларга өткөрүлгөн шайлоолордо анын негизги принциптерин бузган жапайы аракеттер, мурда болуп көрбөгөн паракорчулук иштер жайылган. Натыйжада жергиликтүү

башкаруу органдарына акчалуулардын келишине жол ачылып, көпчүлүк учурда татыксыз башкаруучулар ээлеп калышкан.

Издөнүүчүнүн жекече салымы:

– Революцияга чейинки тарыхый булактарды пайдалануу менен Фергана облусунун уезддеринде, болуштуктарында жашаган кыргыздар, отурукташкан калктар жана административдик бөлүнүштөрү боюнча маалыматтар топтоштурулуп, анын негизинде №3.1., №3.2., №3.3., №3.4., №3.5., №3.6. диаграммалар, №2.1., №2.2., №2.3. жана №3.1., №3.2., №3.3., №3.4., №3.5. таблицалар түзүлдү.

– Жергиликтүү башкаруу структурасына кирген болуштук башкаруу, айылдык башкаруу органдарынын, элдик сот системасынын структуралары боюнча №4.1., №4.2., №4.3. схемалар иштелип чыкты.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн кээ бир жыйынтыктары, маанилүү сунуштары Эл аралык жана Республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды. Эмгектин мазмуну боюнча жергиликтүү жана чет элдик журналдарга илимий макалалар жарыяланды.

Эмгектин түзүмү жана көлөмү: Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 4 баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен, 170 беттен турат.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, илимий жаңычылдыгы, практикалык жана теориялык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор, изилдөөнүн пробацияланышы, иштин түзүмү берилди.

“Колониалдык доордогу “аскердик-элдик башкаруу” системасынын тарыхнаамасы” деп аталган биринчи бапта каралып жаткан маселенин изилденүү деңгээлине тарыхнаамалык анализ берилет. Маселенин тарыхнаамасын *совет дооруна чейинки, советтик* жана *постсоветтик* доордогу изилдөөлөргө бөлүп кароо тарыхый логикага толук жооп берет деп эсептейбиз.

Колониалдык доордогу “аскердик-элдик башкаруу” системасы аскер-чыгыш таануучулар, колониалдык администрациядагы чиновниктиктер тарабынан макаладан тарта публицистикалык мүнөздөгү эмгектер, көлөмдүү өз алдынча жүргүзүлгөн изилдөөлөр жарык көргөн.

Аскер-чыгыш таануучулардын эмгектерине М.А. Терентьев, К. Абаза, А.И. Макшеев, Л.Ф. Костенко, А.Г. Серебренников, М.И. Венюков ж.б. аскер адамдарынын эмгектерин атоого болот. Бул авторлор Россия империясынын Түркстанга карата жасаган саясатын актоо максатында түрдүү пикирлерди сунуштаган. Алсак, а) А.И. Макшеев, М. Грулев, А.Е. Снесарев Россиянын Орто-Азияга карата жүрүшүн «этнографиялык», «табигый-географиялык» факторлордон улам жаралган зарылдык катары баалашып, Россия империясынын каратып алуу саясатынын себептерин тарыхый мыйзамченемдүү

көрүнүш катары караган. б) М.А. Терентьев, Ю.А. Гагамейстер, П.И. Неболосин, А.М. Горчаковдор болсо расмий көз карашты колдошуп, “тарыхый зарылдык” себептери менен катар, соода-экономикалык себептер негизгилерден болгондугун белгилешкен. в) А. Вамбери менен Ф.Ф. Мартенс Россия Орто Азияда «цивилизатордук» миссияны аткаруу үчүн аскердик экспанция жасоого туура келди деген пикирди сунушташкан. Мындай пикирди А.М. Горчаков, Л.Ф. Костенко, Н. Маев ж.б. колдошкон. г) М.И. Венюков, Д.И. Романовский болсо “табигый чектерди коргоо” деген көз карашты сунуштап, көчмөндөрдүн тынымсыз чабуулунан улам падыша өкмөтү өзүнүн табигый чек арасын коргоо үчүн Орто Азияга карай умтулууга аргасыз болду деген пикирди белгилешкен. Демек, революцияга чейинки авторлордун эмгектеринде Россия империясынын басып алуучулук саясаты туура жүргүзүлгөн тышкы саясат болгондугун расмий тарыхнаамада бекемдөө, аны пропагандалоо максатында жогорудагы “тарыхый зарылдыктар” гипотезаларын сунушташкан.

Колониалдык администрациянын чиновниктеринин жана крайды текшерген ревизорлордун эмгектерине К.П. Кауфман, Н. Южаков, А.Н. Гродеков, Г. Загряжский, А.Г. Гейнс, К. Пален, Ф. Гирс, А.Н. Куропаткин, А.И. Брянов, Н.И. Краф, В.Н. Каплун, Н. Воцинин ж.б. кошууга болот. Алар өз эмгектеринде “аскердик-элдик башкаруу” тутумундагы жергиликтүү башкаруу органдары болгон болуштук, айылдык, элдик сот системасы тууралуу кеңири жазышкан. Өзгөчө шайлоо системасындагы эки тараптын ортосундагы атаандаштыктын күчөгөндүгү, добуштарды сатып алуу өнөктүгүнүн башталгандыгы, акырындап салттуу сот бийлигин орустун мыйзамдарына баш ийдирүү саясаты жүргүзүлө баштагандыгын белгилеп өтүшкөн. Бирок, Фергана өрөөнүндөгү “аскердик-элдик башкаруу” маселеси өз алдынча эмгектерде сүрөттөлгөн эмес.

Советтик тарыхнаамада доордун саясий конъюнктурасына жараша тарых илимине карата жүргүзүлгөн идеологиялык көрсөтмөлөрдүн таасири астында Орто Азиянын Россияга каратылышы “кошулуу”, “ыктыярдуу кошулуу” аттуу илимий концепцияларга негизделинип, империянын административдик саясатына карата илимий баа берүүдө бир бүтүн көз караш өкүм сүргөн эмес.

Окумуштуу М.Н. Покровскийдин “Дипломатия и войны царской России в XIX столетии” аттуу эмгегинде XIX к. Россия империясынын тышкы саясаты, анын ичинде Орто Азиядагы саясаты изилденип, падышачылыктын “жергиликтүү элди ырайымсыз жазалоо”, “талап-тоноо” фактыларын арбын келтирген. Ал орус эмес элдердин Россияга кошулушу “жамандык” болгон деген пикирди айткан. М.Н. Покровскийдин эмгегинен кийин, анын көз карашын колдогон бир катар эмгектер жаралган. Алардын катарына Г. Сафаров, В. Лаврентьев, П.Г. Галузо, С. Муравейский ж.б. эмгектерин кошууга болот. П.Г. Галузо өзүнүн “Туркестан колония” аттуу эмгегинде Түркстандагы мамлекеттик аппаратка мүнөздөмө берген. Түркстан крайындагы башкаруу аппаратын “Аппарат туземной власти” жана “Русский военно-чиновничий аппарат” - деп экиге бөлүп, Ф.К. Гирстин, К.К. Палендин отчетторундагы тарыхый фактыларга таянуу аркылуу тыянактарды чыгарган.

20-30-жылдардагы эмгектерде негизинен Россия империясын Түркстан крайын каратып алуу маселесине токтолушуп, империянын жүргүзгөн саясаты “каратып алуу” багытта жүргүзүлүп, “колониалдык” эзүүчүлүк мүнөздө болгондугун баалашкан. Ал эми 30-жылдардын экинчи жарымынан тарта, совет мамлекетинде “буйрукчул” административдик башкаруу күчөп, тарыхый изилдөөлөргө карата болгон идеологиялык көзөмөл күчөй баштаган.

50-80-жылдарда советтик тарыхнаамадагы Орто Азиянын Россияга каратылышы боюнча көлөмдүү монографиялык изилдөөлөр жүргүзүлүп, илимий сессияларда талкууланган. Советтик изилдөөчүлөр тарабынан бул мезгилде “интернационализм”, “улуу орус эли”, “түбөлүк достук” түшүнүктөрүн колдонуу тенденциялары күчөп, каратып алуу саясатынын прогрессивдүү жактарын гана пропагандалоо, ошол доордун саясий конъюктурасына туура келген. Советтик-кыргыз окумуштуулары Б.Ж. Жамгерчинов, А. Хасанов, С. Ильясов, К. Үсөнбаев, А.А. Сапелкиндин, В.М. Плоских эмгектеринде Кыргызстандын Россияга каратылышы, жер маселеси, экономикалык саясат, кыргыздардын коомдук-экономикалык мамилелери, элдик-боштондук кыймылдар, кыргыз-орус байланыштары ж.б. маселелер кеңири архивдик тарыхый булактардын негизинде изилдөөгө алышкан.

Россия империясынын Түркстандагы административдик саясатын өзбек тарыхчысы Х.Д. Садыков изилдеген. Автор Түркстандын каратылышы “прогрессивдүү” мааниге ээ деген советтик тарыхнаамада үстөмдүк кылуучу көз карашка карабастан: “Колониалдык администрациянын жергиликтүү элге болгон мамилеси падышачылыктын орус эмес элдерге карата алардын арасындагы мамлекеттүүлүктүн пайдубалын жок кылуу, маданиятын талкалоо, тилин жерүү, аларды караңгылыкта кармоо, акыры шартка жараша орусташтыруу болгон” - деген жыйынтыкка келген.

Түркстандагы “аскердик-элдик башкаруу” системанын натыйжасында азыркы Кыргызстандын аймагынын уездерге, болуштуктарга бөлүнүүсү К. Үсөнбаевдин изилдөөсүндө чагылдырылган. Автор жергиликтүү башкаруу органдарынын функциясы, иштөө принциптерине кайрылбастан кыргыздардын коомдук-экономикалык мамилелерине анализ жүргүзгөн. Ал эми кыргыздардын салттуу сот системасынын тарыхын С.К. Кожоналиев изилдеген. Ал “бийлер институту Россияга каратылгандан кийин падышачылыктын, орус буржуазиясынын жана помещиктердин куралы катары кызмат кылган” – деп баалаган.

Демек, советтик доордогу тарых илимине карата жүргүзүлгөн идеологиялык көрсөтмөлөрдүн таасири астында колониалдык саясатка болгон тарыхый көз караштар төмөнкүдөй эки багытта жүргөндүгүн байкоого болот:

- 20-30-жж. тарыхнаамасында Россия империясынын Түркстандагы саясаты басып алуучулук, талап-тоноочулук мүнөздө болгон деп белгилешет.

- 50-80-жж. аралыгында болсо Түркстандын Россия империясына каратылышы прогрессивдүү мааниге ээ деген көз караштар үстөмдүк кылып, “аскердик-элдик башкаруу” системасынын тутумундагы жергиликтүү башкаруу органдарынын ишмердиктерине терең анализ жүргүзүлгөн эмес.

Борбордук Азия мамлекеттеринин эгемендик алышы менен Ата Мекен тарыхын жаңы тарыхый позициядан кароо тенденциялары жүрүп, окумуштуулар тарабынан Түркстандын Россия империясына каратылышы, империянын жүргүзгөн административдик саясаты боюнча жаңы көз караштагы изилдөөлөр жазыла баштады. Аталган маселе жалпы Борбордук Азия элдерине тиешелүү болгондуктан, тарыхнаамалык анализ берүүдө Борбор Азиялык, россиялык окумуштуулардын эмгектерине токтолуу зарыл.

Кыргызстандын постсоветтик доордогу тарыхнаамасында Кыргызстандын Россия империясына каратылышы, империянын административдик саясаты, жергиликтүү башкаруу органдары тууралуу тарыхчылар Т. Кененсариев, Ж. Жакыпбеков, А.Ж. Джуманалиев, Ж. Алымбаев, А. Салиев, Д.Сапаралиев, юрист-окумуштуулар С. Кожоналиев, Б.И. Бөрүбашев ж.б. изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Аталган окумуштуулар “аскердик-элдик башкаруу” маселесин өз алдынча изилдөөнү максат кылган эмес. Бирок, белгилүү окумуштуу Т. Кененсариев “Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917)” деп аталган көлөмдүү эмгегинде гана “аскердик-элдик башкаруу” темасына кайрылып, айрым пикирлерди сунуштаган. Автор бул маселеде Россия империясынын колониалдык ээликтер үчүн “бөлүп сал да бийлей бер” ыкмасын кеңири колдонгон. “Аскерий-элдик башкаруунун” төмөнкү баскычын жергиликтүү “элдик” башкаруу түзүп, “камчы жана топоч” тактикасынын “камчы” бөлүгү өнүктүрүлүп, “элдик” бөлүгүнүн ишин жана милдеттерин колониализмдин нагыз керектөөлөрүнө карата кайрадан уюштурууга багыт алган” - деген жыйынтыкка келген.

Окумуштуу Ж. Жакыпбековдун изилдөөлөрүндө XIX к. аягы – XX к. башындагы кыргыздардын социалдык-экономикалык, саясий абалынын советтик тарыхнаамада чагылдырышына кеңири анализ жүргүзгөн. Ал эми Ж.Б. Алымбаев XIX к. аягы - XX к. башындагы кыргыздардын коомдук-саясий турмушунун революцияга чейинки доордогу орус тарыхнаамасында изилденишин изилдөөгө алган. Автор, административдик башкаруу түзүмүн изилдешкен К.П. Кауфман, К.К. Пален, Н.Д. Южаков, Н.И. Гродеков, Ф.К. Гирс сыяктуу авторлордун эмгектерин анализдеп, алардын көз караштарына баа берүүгө аракет жасаган. Ж. Жакыпбековдун, Ж.Б. Алымбаевдин эмгектери тарыхнаамалык таризде жазылгандыктан, башкаруу системасынын орношуна, жергиликтүү башкаруу органдарынын тарыхына көңүл бурушкан эмес.

Түркстан крайындагы жергиликтүү башкаруу органдары туурасында Д.Б. Сапаралиев, Ж.Б. Алымбаевдин илимий макалалары жарык көргөн. Алсак, Д.Б. Сапаралиев өз макаласында 1855-1917-жж. Россия империясынын административдик саясатын анализдеп жатып: “Орус падышачылыгы Кыргызстандагы реформаны жүргүзүүдө алдына төмөнкүдөй эки максатты койгон: биринчиден, жергиликтүү манаптардын, бийлердин эл арасындагы таасирин басаңдатуу, экинчиден, “бөлүп жарып башкаруу” принцибине таянып ири уруулук топторду майдалап-бөлүп, салык чогултууга ыңгайлаштырган системаны түзүү болгон”, - деп белгилейт. Ж.Б. Алымбаев колониалдык доордо жергиликтүү башкаруу органдарынын киргизилиши менен кыргыздардагы ич

ара уруу-уруулук согуштардын, барымталардын токтогондугун белгилейт. “Бирок, жергиликтүү эл үчүн шайлоо системасынын киргизилиши менен, көчмөн кыргыздын коомдук-саясий турмушунда мурда болуп көрбөгөн жаңы терс көрүнүштөр жаралган. “Элдик шайлоо” принциптери иш жүзүндө формалдуу жүргүзүлгөн” - деп жазат.

Кыргызстандык окумуштуулардан сырткары Россия империясынын административдик саясатынын Түркстан крайында калыптанышы, анын эволюцияланышы, бекемделиши өзбек, казак тарыхчылары жана россиялык изилдөөчүлөр тарабынан диссертациялык эмгектер корголуп, көлөмдүү монографиялар жазылган. Алсак, өзбек тарыхчылары Н. Абдурахимова, Ф. Исхаков, Г.К. Рустамова, Х.Д. Садыков, Д.Ж. Ураков, С.Б. Тиллебаев, казак тарыхчылары К. Кусайынулы, Д.А. Рахимкуловдар эмгектерин атоого болот.

Россиялык изилдөөчүлөргө М.Е. Шушкова, Л.В. Васильев, В.В. Соколов ж.б. эмгектерин атоого болот. Меселен, М.Е. Шушкованын диссертациясы Түркстан генерал-губернаторлугун башкаруу органдары болгон: облустук, уездик, шаардык, айылдык, сот түзүмүнүн уюштурулушу, аппараты жана борбордук аткаруу органдары менен болгон байланышы, XX к. башындагы Түркстан крайын реформалоо маселесине арналган.

Постсоветтик доордун тарыхнаамасында Россияга ыктыярдуу кошулуу эмес, каратып алуу мүнөздө болгондугу, империянын жүргүзгөн саясаты колониалдык мүнөздө жүрүп, административдик саясаттын түпкү максаты жергиликтүү элди “орусташтыруу” болуп, салттуу башкаруу системасын жоюуга багытталган деген пикирлер орун алды. Фергана өрөөнүндөгү “аскердик-элдик башкаруу” саясатын түздөн-түз изилдөөгө алган эмгек жазылбагандыгын тарыхнаамалык талдоо далилдеп турат.

“Изилдөөнүн булактык базасы жана методдору” деген экинчи бапта, изилдөөнүн булактык базасына жана колдонулган тарыхый методдорго анализ жасалат.

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы Россия империясынын Түркстандагы (анын ичинде Кыргызстандагы) “аскердик-элдик башкаруу” системасын чагылдырган тарыхый булактар арбын.

Диссертациялык ишти жазууда Өзбекстан улуттук архивинин, Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин материалдары колдонулду. Өзбекстан улуттук архивинин “Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора” (Ф.И.-1, 1867-1918 гг.), “Ферганское областное управление” (Ф.И.-19, 1876-1917 гг.) ж.б. фонддорунун материалдары өзгөчө орунда турат. Мисалы, Ф.И.-19 Фергана облусунун 1876-1917-жылдар арасындагы ар кайсы багыттагы материалдарын камтыган 40 миңге жакын делону түзөт. Облустагы административдик, аскердик, соттук, жер, салык ж.б. багыттагы ар түрдүү мүнөздөгү документтерди камтыйт. КРдин Борбордук мамлекеттик архивинде кыргыздардын колониалдык доордогу тарыхына байланыштуу Россия Федерациясынын архивдеринен (РГИА СПб, РГВИА ж.б.) алынып келинген архивдик материалдардын көчүрмөлөрү бар. Учурда алар “Коллекция документов по истории Кыргызстана, полученных из РГИА” (Ф.160-

И), “Коллекция документтов по истории Кыргызстана, полученных из РГВИА” (Ф.163-И) ж.б.у.с. аталыштарда сакталып турат.

Тарыхый булактарга 1865-ж. “Временное положение об управлении Туркестанской областью”, 1867-ж. “Проект Положений об управлении в Семиреческой и Сыр-Дарьинской области”, 1873-ж. “Проект Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторство”, 1886-ж. “Положение об управлении Туркестанского края” деп аталган жоболор кирет. Бул жоболор аймакты башкарууда “баш мыйзам” катары кызмат кылган. Административдик башкаруунун негизги принциптери, функциялары ушул жоболордо каралгандыктан алар башкы, маанилүү булак болуп эсептелет.

Маанилүү тарыхый булактарга Ф.К. Гирстин “Отчет ревизующего, по высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Гирса”, К.К. Палендин “Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором графом К.К. Паленом. Сельское управление: русское и туземное” деп аталган ревизиялык отчеттору кирет.

Тарыхый булактарга аскер-губернаторунун жылдык отчетунун тиркемеси катары, жыл сайын жарык көрүп турган “обзорлор” кирет. Аталган басылмалар алгач “Обзор Ферганской области” деп аталса, XX к. башынан “Статистический обзор Ферганской области” деген аталышта чыгарылган. Бул басылмаларда административдик өзгөрүүлөр, жаңы болуштуктардын түзүлүшү, алардын калкы туурасындагы материалдарды кезиктирүүгө болот. Мындан тышкары, аталган комитет тарабынан “Список населенных мест Ферганской области”, “Адресная справочная книга Ферганской области” деген статистикалык-маалыматтык атайын басылмалар жарык көргөн.

Административдик-башкаруу маселелери өз мезгилинде жергиликтүү жана борбордук гезит-журналдарга жарыяланып турган. Жергиликтүү гезиттердин ичинен “Туркестанские ведомости” гезитин өзгөчө бөлүп кароого болот. Гезитте Түркстан аймагына таандык болгон өкмөттүк жана административдик көрсөтмөлөр, буйруктар жана аймактын тарыхы, географиясы ж.б. боюнча ар тараптуу олуттуу макалалар жарыяланып турган.

“Туркестанский сборник...” жыйнагы Орто Азия элдеринин, анын ичинде Кыргыздардын тарыхына байланыштуу ар тармактуу кеңири маалыматтар камтылган баалуу тарыхый булак болуп саналат. Ал 594 томдон туруп, өз ичине 3000ден ашуун макалаларды, атайын эмгектерди камтыйт. “Түркстан жыйнагы” учурда Кыргыз-Түрк Манас университетинин веб-сайтында электрондук форматта жайгаштырылган. “Түркстан жыйнагында” колониалдык доордогу административдик саясатка байланышкан көптөгөн макалалар, очерктер, тарыхый эмгектер жарык көргөн.

Падышачылыктын Кыргызстандагы административдик саясаты, жергиликтүү башкаруу органдар, алардын терс көрүнүштөрү жергиликтүү булактарда да чагылдырылган. Жергиликтүү булактарга ошол доордо жашап өткөн заман агымындагы акындар, агартуучулар Молдо Нияздын, Токтогул Сатылгановдун, Барпы Алыкуловдун ж.б. чыгармаларын кошууга болот.

Тарыхый изилдөөлөрдө советтик, учурдагы россиялык, чет элдик окумуштуулар тарабынан жазылган методология маселесине арналган илимий эмгектерге таянуу менен илимий маселенин методологиясын жана колдонуу методдорун аныктоого болот. Тарых илиминин методологиясына арналып советтик мезгилде М. Блок, И.Д. Ковальченко ж.б. тарабынын эмгектер жаралса, постсоветтик доордо О. Медушевская, И.И. Смоленский, И.Д. Парфенов, Г.И. Ипполитов, А.Г. Степанцев ж.б. эмгектери жарык көргөн. Аталган окумуштуулар тарых илиминин функциясын, объектисин, предметин, принциптерин, тарыхый факты, илимий изилдөөнүн методдору боюнча кеңири илимий-теориялык гипотезаларды сунушташкан. И.Д. Ковальченко Совет мезгилинде тарых илиминин методологиясына карата классикалык эмгек жараткан окумуштуулардын бири. Ал тарых илиминдеги: тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-системалык методдорго, ал методдорду колдонуу боюнча маани-маңызына токтолуп кеткен.

Изилдөөнүн объектиси - колониалдык доордогу “аскердик-элдик башкаруу” системасы. **Изилдөөнүн предмети** - Фергана облусунун материалдарынын негизинде “аскердик-элдик башкаруунун” уюштурулушу, өрчүшү, жергиликтүү элдик башкаруу системасы. Изилдөө объектисине, предметине жараша, изилдөө процессинде тарых илиминдеги принциптерге таянуу, методдорду колдонуу менен коюлган максат, милдеттерге жетүүгө аракеттендик.

Колониалдык доордогу “аскердик-элдик башкаруу” системасынын Фергана өрөөнүнүн мисалында изилдеп жатып, тарыхыйлык принципти колдонууга туура келет. Анткени, “аскердик-элдик башкаруу” системасынын жаралашын колониалдык бийликти бекемдөө максатында Россия империясынын Түркстанга карата жасаган каратып алуу саясатынын ырааттуу уландысы катары кароого болот. Тарыхый илимий изилдөөнүн негизги принциптеринин бири – бул объективдүүлүк принциби. Ар бир изилдөөчү чыныгы тарыхый фактынын негизинде тандап алган объектти, анын предмети боюнча объективдүү көрүнүштү чагылдырууга, изилдөөгө милдеттүү.

Илимий изилдөөбүздө колдонулган методдордун бири тарыхый-салыштырмалуулук методу болуп саналат. Окуялардын жүрүшүн, кабыл алынган чечимдерди салыштыруу аркылуу чындыкка жетүүгө жол ачылат. Изилдөөнүн тарыхнаамасын үч доорго (революцияга чейинки, советтик, постсоветтик) бөлүү менен, ар бир доордогу илимий көз караштарды салыштырып кароого аталган методдун талабы толук жооп берет.

Илимий изилдөөдө колдонулган маанилүү методдордун бири бул тарыхый-генетикалык метод. Түркстан крайын башкаруу боюнча 1865, 1867, 1871, 1873, 1886 жылдары бир нече жоболор иштелип чыгып, айрымдары кабыл алынып, айрымдары убактылуу пайдалана берилген. Жоболордун тарыхый-негизи, жаралышы, жалпы мазмуну генетикалык жактан бир тектүү. Жоболорду тарыхый-салыштырмалуулук жана тарыхый-генетикалык методдору менен анализдөө талап кылынат.

Тарых илиминдеги методдордун бири бул – тарыхый картографиялык метод. Диссертациялык изилдөөдө архивдик булактарда сакталып калган, өз учурунда И. Попов аттуу жер ченөөчү тарабынан түзүлгөн Ош уездинин картасы колдонулду. Картага таянуу менен болуштук административдик бирдиктердин аймактык өзгөчөлүктөрүн, принциптерин, жер-суунун аталыштарын тактоого, визуалдык түрдө көрүүгө мүмкүндүк жаратты.

Илимдеги жогоруда аталган принциптерге, методдорго, аларда каралган негизги теориялык, методологиялык көрсөтмөлөргө таянуу аркылуу диссертацияда коюлган максат, милдеттерди аткарууга аракеттер жасалды.

III бап “Фергана облусунда “аскердик-элдик башкаруу” системасынын уюштурулушу, өзгөчөлүктөрү” деп аталып, мында “аскердик-элдик башкаруу” системасынын киргизилиши, принциптери, өзгөчөлүктөрү жана Фергана облусунда ишке ашышынын айрым жагдайлары, Фергана облусунун административдик-аймактык түзүлүшү, облустагы кыргыздардын административдик-бөлүнүшү каралат.

Орус бийлигинин Түркстандагы административдик реформалары XIX к. 60-жылдарынын ортосунан башталган. 1965-жылы Оренбург генерал-губернаторлугунун курамында Түркстан облусу түзүлүп, Түркстан облусун башкаруу жөнүндө убактылуу Жобо (Временное Положение об управлении Туркестанской областью) иштелип чыгып, 1865-жылдын 6-августунда бекитилген. Бул Жобо эки жылдай күчүндө туруп, Түркстан аймагы үчүн иш жүзүндө “аскердик-элдик башкаруу” системасынын киргизилишин аныктаган алгачкы расмий документ эле. Алсак, Жобо 3 бөлүмдөн, 42 беренеден туруп, “военное управление области” жана “военно-народное управление” деп аталган бөлүмдөрүндө “аскердик-элдик башкаруунун” принциптери, өзгөчөлүктөрү белгиленген.

“Аскердик-элдик башкаруу” системасы 1867-жылы “Жети-Суу жана Сыр-Дарыя облустарын башкаруу жөнүндө Жобонун долбоорунда” (Проект Положения об управлении в Семиречинской и Сыр-Даринской областях) конкреттүү аныкталган. Ошол эле мезгилде Түркстан Генерал-Губернаторлугу түзүлгөн. Түркстанды аскердик режимде башкаруунун зарылдыгы катары жергиликтүү кырдаал: аймактын жакында эле каратылгандыгы жана чек ара абалында болуусу, коңшу хандыктар менен болгон саясий мамилелер, өлкөнүн ичинде тынчтыкты сактоо жана сырттан жасалган ар кандай аракеттин мизин кайтаруу үчүн дайыма даярдыкта болуу зарылчылыгы менен түшүндүрүлгөн.

Түркстандын биринчи генерал-губернатору К.П. Кауфмандын демилгеси менен 1871, 1873-жылдары да аймакты башкаруу жөнүндө жобонун долбоорлору иштелип чыгып, бирок, алар падыша тарабынан бекилген эмес. Ошондой болсо да 1876-жылы түзүлгөн Фергана облусун административдик, жер жана салык маселелери боюнча башкаруу 1873-жылы иштелип чыккан Түркстан генерал-губернаторлугунун облустарын башкаруу жөнүндө жобонун долбоору (Проект Положение об управлении в областях Туркестанского генерал-губернаторства) менен башкарылган. Ал эми облустагы соттук

маселелерде 1867-жылда кабыл алынган талаа комиссиясы тарабынан иштелип чыккан жобонун долбоору менен башкарган.

Дээрлик 20 жылдай тажрыйбага ээ болгон орус бийлиги 1886-жылы 12-июнда Түркстан крайын башкаруу жөнүндө Жобо (Положение об управлении Туркестанского края) кабыл алган. Аталган Жобо Түркстан крайы үчүн туруктуу баш мыйзам катары кызмат кылган. Жободо “аскердик-элдик башкаруу” аталышын алып таштап, бирок мазмуну сакталып калган.

“Аскердик-элдик башкаруу” системасынын негизги эки шарты болгон: 1) Аскердик жана административдик бийликтин бөлүнбөстүгү жана бир адамдын колуна топтолуусу. Мында, Түркстан крайынын башында генерал-губернатор туруп, ал аскер командачысы болуу менен бирге крайдын башчысы эсептелген. Облустардын башында аскер губернаторлор туруп, алар да бир эле учурда өз облусунда жарандык бийлик жүргүзүү менен бирге башкы аскер командачы эсептелген. Иш жүзүндө уездик башкаруулар жана участкалык приставдар да офицердик курамдагы аскер (военный) адамдардан куралган. Ошентип, Түркстанда жалпы бийлик органы орус империясынын каратуу миссиясын ишке ашырган офицерлерге ыйгарылып, эң төмөнкү баскычындагы башкаруу элементтерине гана жергиликтүү калктын өкүлдөрү тартылган. Түркстан аймагы структуралык жактан Россия империясынын Аскер министрлигине караган. Демек, Түркстанга киргизилген “аскердик-элдик башкаруу” системасынын өзөгүндө аскердик (военный) мүнөздөгү башкаруу формасы турган деп эсептөөгө болот.

2) Жергиликтүү калкка саясий мүнөзгө ээ болбогон бардык иштер боюнча өздөрүнүн арасынан шайланган өкүлдөргө адат-салттары менен башкарууну ыйгаруу болгон. Демек, “элдик” деп аталган бөлүгүндө жергиликтүү башкаруу уюшулган. Алар “аскердик-элдик башкаруу” системасынын “ажырагыс” бөлүгү болуп, иш жүзүндө колониалдык саясатты ишке ашырууга каршы келбеген, тескерисинче көмөк көрсөткөн жергиликтүү башкаруу системасы болгон. Жергиликтүү башкаруунун жогорку баскычы катары болуштук башкаруу, ал эми төмөнкү баскычында айылдык башкаруу турган. “Аскердик-элдик башкаруу” системасынын киргизилиши менен кыргыздардагы уруулук түзүлүш юридикалык жактан жоюла баштаган.

Фергана облусу Кокон хандыгын басып алуу менен анын аймагында түзүлгөн. XIX кылымдын 70-жылдарынын ортосунда Кокон хандыгынын аймагы Фергана өрөөнү жана анын атарабы менен гана чектелип калгандыгы белгилүү. Хандыктын жоюлушу жана Фергана облусунун түзүлүшү жөнүндө указга Александр II 19-февралда кол коюп, анда “1875-жылга чейин Кокон хандыгын түзгөн чөлкөм Империянын чегине киргизилсин жана андан Фергана облусу түзүлсүн!...” деп жазылган.

Фергана облусунун аймагын жана анын чектерин аныктоочу эң алгачкы расмий документте “Кокон хандыгынын ошол учурдагы ээликтери түзөт” деп гана белгиленген. Бирок Фергана облусу Россия империясынын четтеги аймагы болгондуктан анын расмий түрдө белгиленген чек арасы Россиянын Англия, Кытай менен болгон Борбордук Азиядагы “чоң оюнда” аныкталган.

К.П. фон-Кауфмандын 1876-жылдын 6-мартындагы буйругуна ылайык жаңыдан түзүлгөн Фергана облусу эң алгач административдик-аймактык жактан 7 уездге бөлүштүрүлгөн. Алар Кокон, Маргалаң, Анжиян, Ош, Чимион, Наманган, Чуст уезддери болгон. Аталган уезддер алгач Кокон хандыгынын мезгилиндеги бектиктердин жана серкерликтердин чектерине ылайык төмөнкүдөй аныкталган: Кокон уездине Кокон бектиги (Кокон шаары жана шаардын жакынкы айланасынан тышкары), Махрам бектигинин бир бөлүгү жана Сыр-Дарыянын сол тарабы караган. Маргалаң уездине Маргалаң жана Араван бектиктери, Асаке жана Маргалаң серкерликтери караган. Анжиян уездине Анжиян жана Өзгөн бектиктери, Балыкчы серкерлиги кирген. Ош уездине Булак-Башы бектиги, Ош серкерлиги караган. Чимион уездине Чимион бектиги жана Сох серкерлиги кирген. Наманган уездине Наманган, Чартак жана Касан бектиктери караган. Ал эми Чуст уездине Чуст, Балыкчы бектиктери, Махрам бектигинин бир бөлүгү, Сыр-Дарыянын оң тарабы караган. Көп өтпөй уезддердин ички административдик-аймактык бөлүнүшү жаңы эрежелер менен ишке ашкан. 1879-жылы Чимион уезди Исфара уезди болуп өзгөрүп, 1882-жылы жоюлган.

Фергана облусу боюнча жалпысынан 7 шаар болгон. Алар Маргалаң уездинде 1877-жылы негизделип, облустун административдик борбору болгон Жаңы Маргалаң (азыркы Фергана) шаары, жергиликтүүлөрдүн (туземдик) шаары Эски Маргалаң, Наманган уездинде уездик борбор Наманган шаары жана Чуст шаары, Кокон шаары Кокон уездинин, Анжиян шаары Анжиян уездинин, Ош шаары Ош уездинин административдик шаарлары болгон.

1886-жылы Түркстан крайын башкаруу жөнүндө Жобого ылайык Фергана облусу 5 уездге: Кокон, Маргалаң, Анжиян, Наманган жана Ош уезддерине бөлүнгөн. 1887-жылдын 1-январынан тарта Чуст уезди жоюлуп, аймагы Наманган уездинин курамында Чуст участогу болуп түзүлүп, курамына Аксы-Шакан, Чаткал, Кутлук-Сейит, Варзик болуштуктары кирген.

1898-жылы облуста болуштуктар, айылдар төмөнкүдөй санда болгон.

№	Уезддер	Болуштуктардын саны	Айыл жамааттардын саны
1	Маргалаң	18	129
2	Кокон	23	137
3	Наманган	25	131
4	Анжиян	19	125
5	Ош	7	57
	Облус боюнча	92	571

Түркстан крайындагы башка облустарга салыштырмалуу Фергана облусу аянты анча чоң болгон эмес. 1903-жылы облустун аянты 126300 кв. верстти түзүп, аянты боюнча 5 облустун арасынан 4-орунда (Самарканд облусунан чоң болгон) турган. Ал эми калкынын саны 1897-жылдагы Бүткүл Россиялык биринчи эл каттоонун жыйынтыгы боюнча 1572214 кишини түзүп, Фергана облусу Түркстан крайында калкы эң көп облус болгон. 1906-жылдагы статистика боюнча облуста жалпы калктын саны 1914178 адамды түзгөн. Уезддер боюнча алсак, Анжиян уездинде 438076, Кокон уездинде 444836 адам, Маргалаң

уездинде 426293, Наманган уездинде 418084, Ош уездинде 186889 адам жашаган. Орус бийлик өкүлдөрү уезддердеги болуштуктарды чарбалык мүнөзүнө жараша отурукташкан болуштук, көчмөн болуштук жана чарбанын эки тибин айкалыштырган аралаш болуштук типтерине бөлүшкөн. 1904-жылы облус боюнча 100 болуштук болуп, алардын 80 отурукташкан, 12си көчмөн жана 8и аралаш типтеги болуштуктар болгон.

Кыргыздар Фергана облусунун (өрөөнүнүн) түндүк, чыгыш, түштүк четтериндеги тоолордо, тоо этектеринде жайгашып, жерлери башынан эле облуста түзүлгөн бардык уезддерге бөлүнүп кеткен. Натыйжада Ош уездинен башка уезддерде этностук жактан кыргыздар азчылыкты түзүп, алар өздөрү жашаган аймактагы болуштук, айылдык бирдиктерде гана бүтүндөй же салыштырмалуу көпчүлүктү түзүшкөн. Кыргыздар жашаган аймактарда кыргыз болуштуктар, өзбектер менен аралаш турган аймактарда тигил же бул этнос көпчүлүктү же азчылыкты түзгөн аралаш болуштуктар уюшулган.

Анжиян уездинде 1909-жылы 5 участкалык район, 23 болуштук, 152 айыл жамааты, 602 айыл (калкутуу конуш) болгон. 76483 түтүн, ал эми калктын саны 418413 болгон. Алардын ичинен 10 болуштук, тактап айтканда, Майлы-Сай, Каракол-Сересуу, Кенкол-Карагыр, Ноокен, Базар-Коргон, Көгарт, Чангет, Өзгөн, Жазы, Коргон-Төбө болуштуктары нагыз кыргыз болуштуктары болгон. Ал эми Аим-Кыштак болуштугунда 69%, Жалал-Абад болуштугунда 53,3%, Жалалкудук болуштугунда 50%, Кара-Суу болуштугунда 21%, Нарын болуштугунда 9,4% калкты кыргыздар түзгөн.

Кокон уезди 1909-жылы 4 участкалык райондон, 23 болуштуктан, 137 айыл жамааттан, 828 айылдан турган. Алардын ичинен Нойгут-Кыпчак жана Лейлек кыргыз болуштуктары болгон. Нойгут-Кыпчак болуштугу азыркы Баткен шаарынан тартып Баткен районунун Кадамжай, Сох менен чектешкен чыгыш аймактарында, түштүк-чыгышта Зардалыга чейин жетип, болуштукта 1737 түтүн болуп, калкы 9866 жан кишини түзгөн.

Маргалаң уездинде 1909-жылы 4 участкалык район, 19 болуштук болуп, алардын ичинен 3 болуштук, тактап айтканда Ичкилик, Найман, Жоокесек-Бостон болуштуктары кыргыз болуштуктары болгон. Ал эми Араван болуштугунун калкынын 37%ын, Куля болуштугунун 30,36%ын, Язьяван болуштугунун 17,67%ын, Яккатут болуштугунун 13,55%ын кыргыздар түзгөн. Кыргыздар Файзабад, Асаке, Кокон-Кыштак, Мархамат, Каратепе-Чаукен, Кува, Аувал, Чимион, Сегаза болуштуктарында да жашашкан

Наманган уездинде 1909-жылы жалпы 5 участкалык район, 27 болуштук, 146 айыл жамаат, 524 айыл болон. Уездде 80798 түтүн болуп, калктын саны 441228 кишини түзгөн. Уезддеги Суусамыр, Багыш, Кырк-Уул, Саруу, Кутлук-Сейит, Чаткал болуштуктары кыргыз болуштуктары болгон. Мындан тышкары Баястан, Нанай, Ашт, Пишкаран, Жаңы-Коргон, Чартак, Төрө-Коргон болуштуктарында кыргыздар жашаган.

Ош уезди отурукташкан жана көчмөн болуп, эки участкалык районго бөлүнгөн. Мындан тышкары Ош болуштугу Ош шаарынын жергиликтүүлөр (туземдик) бөлүгү деп эсептелип, орус бөлүгү менен бирге полициялык

(шаардык) участка караган. Отурукташкан участка Ак-Буура, Ноокат, Кашкар-Кыштак, Турук, Булак-Башы, Мөнөк болуштуктары кирген. Көчмөн участка Гүлчө, Алай, Капчыгай жана Куршаб болуштуктары караган.

Фергана облусу боюнча 1911-жылга карата жалпы калктын саны 2125977 адамды түзсө, этникалык курамы боюнча көпчүлүктү, т.а. 1361662 1310267си Сарт, 51395и Өзбек этносу түзгөн. Экинчи орунда 404452 киши, же калктын 19,02%ын кыргыздар түзгөн. Андан ары тажиктер 126466 киши же 5,95%, кыпчактар 64333 киши же 3,02%, кашкарлыктар 55761 киши же 2,62%, орустар ж.б. европалыктар 50665 киши же 2,38%, түрктөр 22890 киши же 1,07%, каракалпактар 19571 киши же 0,92%ды түзгөн.

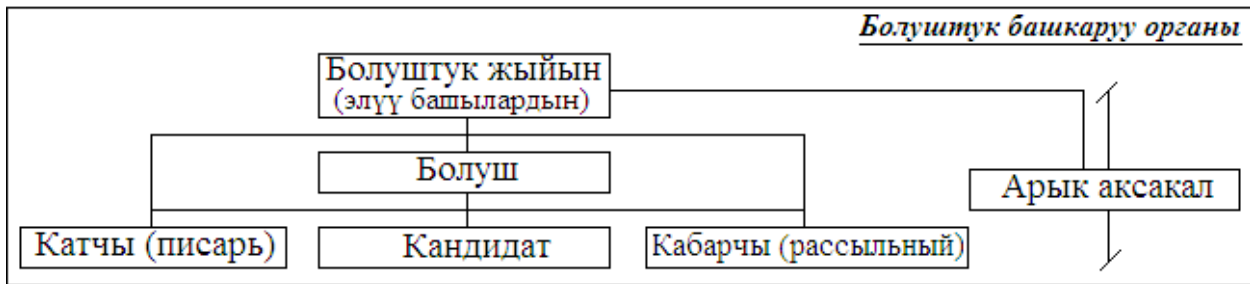
Россия империясынын административдик саясатынан улам уруулук түзүлүшү боюнча жашаган кыргыз эли ырааттуу түрдө аймактык-административдик бирдиктерге бөлүштүрүлгөн. Көчмөн кыргыздарды аймактык принципте башкаруу жана бөлүштүрүү алардын отурукташуусун шарттап, натыйжада калктын социалдык-экономикалык түзүлүшүндө прогрессивдүү өзгөрүүлөр коштолгон. Ошону менен катар, падыша өкмөтүнүн бул аймакта жүргүзгөн “бөлүп сал да, бийлей бер” ыкмасынын натыйжасында учурдагы өлкөбүздүн түштүк аймактары ошол мезгилде Түркстан генерал-губернаторлугунун Фергана облусунун бардык уезддерине бөлүнүп кеткен. Ал эми азыркы Лейлек районунун батыш тарабы Самарканд облусуна караштуу Кожент уездинин курамында калып, өрөөндөгү этностордун ортосундагы аймактык маселелер чечилген эмес.

Төртүнчү бап “Жергиликтүү элдик башкаруу системасы” деп аталып, мында “аскердик-элдик башкаруу” системасынын курамдык бөлүгү болгон жергиликтүү башкаруу (болуштук, айылдык, соттук) органдары жана аларды шайлоо системасы изилденди.

“Волость” сөзүн кыргыздар “болуш” деп айтышкан. Колдонуу маанисинде “болуш” сөзү орус тилиндегидей административдик бирдикти (волость) эмес, анын башчысы (волостной управитель) маанисин туюндурган. Кыргызстандын түштүк аймагында болушту “миң башы” деп да аташкан.

Болуштуктар бири-бирине чектеш, жакын турган бир нече айыл жамааттардан, көчмөн болуштуктар болсо кыштоо мезгилиндеги конуштары жакын турган айылдардан турган. Болуштуктарда түтүндүн саны 1000ден 2000ге чейин болгон. Болуштуктагы түтүндүн саны көпчүлүк учурда жободо көрсөтүлгөн өлчөмдөн көп болгон.

Болуштукту 3 жылдык мөөнөткө шайланган болуш (волостной управитель) башкарган. Болуш кызматына калк арасында кадыр-баркка ээ, соттолбогон, 25 жаштан жогорку адамдар шайлана алары белгиленген. Болуштук башкаруу органында болуштун түздөн-түз кол астындагы чакан аппараты туруп, ал болуштун өзүнөн, болушка кандидаттан, катчыдан (писарь) жана кабарчы (рассыльный) жигитинен турган.

Болуштун милдетине соттун чечимдерин жана өкмөттүн буйруктарын аткаруу, айылдардагы үйлөрдүн тизмесин жүргүзүү, калктын кирешечыгашасын көзөмөлдөө, бардык жыйымдардын түшүшүн жана аткарылышын көзөмөлдөө, айылдарда уруксатсыз жыйымдар жана белгиленбеген алымдарды болтурбоо кирген. Мындан тышкары коомдук түрдүү иштерди, мисалы, жол салуу, арык тазалоо, көпүрө жана башка имараттарды куруу сыяктуу иштерди аткаруу үчүн жергиликтүү калкты уюштурушкан.

Болуштун жана анын аппаратынын кызматтык маяналары мамлекеттик салыктар менен катар атайын өзүнчө коомдук жыйым таризинде элден жыйналган жана ал уездик казынада сакталып, облустук башкармалык белгилеген мөөнөттө маяналар чегерилген. Фергана облусунда 1886-жылга чейин болуштун бир жылдык кызматтык маянасы 700 рубль, кызматчы жигитке 500 рубль, башкы мурапка 700 рублга чейинки өлчөмдө белгиленген. Мисалы, 1877-жылы Анжиян уездинин начальнигинин рапортунда бир болушка кызматчы жигитине менен бирге жылына 1200 рубль чегерилери, жалпы 24 болушка, алардын кызматчы жигиттерине 28800 рубль сарпталары, мындан тышкары 8 мурапка 700 рублдан эсептегенде 5600 рубль акча берилери жазылган. 1886-жылдагы Жободо болуштун кызматтык маянасы болуштуктун көлөмүнө жана бардарчылыгына жараша жылына 300 рублдан 500 рублга чейинки өлчөмдө белгиленген. Кызматтык маянанын конкреттүү суммасы болуштук жыйында добуш берүү процедурасынын алдынан аныкталган. Мындан тышкары катчы (писарь) жана башка кызматчыларды (кабарчы ж.б.) иштетүүгө жылына 300дөн 400 рублга чейин сумма каралган.

Болуштук жана айылдык башкаруучулардын арасында колониалдык бийликтин таасиринен тышкары, элдин кызыкчылыгына ылайык иштерди жасап, өзүнүн мүмкүнчүлүгүнүн чегинде ак кызмат кылгандар болгон. Ошондой эле аларда паракорлук, кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу сыяктуу бузуку иштер да пайда болуп, улам барган сайын күчөгөн. Тарыхый булактарда “болуштар негизинен элүү башылардын паракорлугу аркылуу шайланышып, кызматтык милдеттерин жана элдин кызыкчылыгын ойлошкон эмес. Алардын көбү жеке иштери менен алектенип, шайлоого кеткен акчаны кайтарууга аракет кылышкан жана келечектеги кызматына ишенбей, мыйзамдын талаптары менен таанышууну каалабайт” деп жазылат.

Административдик саясаттын натыйжасында кыргыз коомундагы айыл түзүлүштөрү да бир катар өзгөрүүлөргө учураган. Алсак, мурдагы уруулук түзүлүшкө негизделген ар түрдүү көлөмдөгү чарбалык айылдардын бир нечесин бириктирген административдик айылдар түзүлгөн. Административдик айылдар Түркстанды башкаруу жөнүндө жоболордо “сельское общество” (отурукташкан

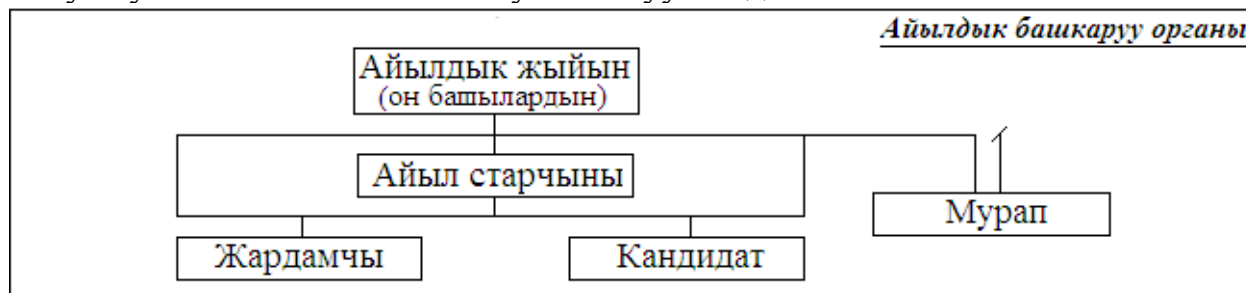
элдерде) же “аульная общества” (көчмөндөрдө) деп аталган. Аталган түшүнүктөр кыргыз тилиндеги илимий адабияттарда “айыл жамааты”, “айыл коому” аталыштарда берилет.

Административдик айылдар аймактык (чарба жүргүзүүдөгү жалпылык боюнча) жана көлөмдүк (түтүн саны) принциптер боюнча түзүлгөн. Айыл жамаат бири-бирине жакын жайгашкан, жерди жана сугат арыктарды пайдаланууда жалпылыкка ээ болгон бир же бир нече майда айылдардан, кыштактардан турган. Мисалы, Ош уездинин Ноокат болуштугунун Кыргыз-Ата айыл жамааты Ымам-Ата, Кыргыз-Ата, Ак-Булак, Токмок-Булак, Көтөрмө, Борко, Баргы-Барын жана Кашкалдак деген 9 айылга бөлүнгөн.

Айыл жамааттарда 100дөн 200гө чейин түтүн болууга тийиш болгон. Кээ бир айыл жамааттарда түтүндүн саны андан да көп болгон. Мисалы, Наманган болуштугунун Арым болуштугунун №1 айыл жамаатында 391 түтүн, Багыш болуштугунун Караван айыл жамаатында 457 түтүн, Баястан болуштугунун Ала-Бука айыл жамаатында 412 түтүн калк жашаган.

Административдик айылдын же айыл жамааттын өзүнүн башкаруу органы болгон. Айылдык башкаруу органын айылдык жыйын (сельский сход) жана айыл старчыны, анын чакан аппараты түзгөн. Айыл жамааттарын 3 жылдык мөөнөткө шайланган айыл старчындары (аульный/сельский старшина) башкарган. Айыл старчыны кызматына мыйзам боюнча сот жообуна тартылбаган, 25 жаштан жогорку бардык адамдар шайлана алган.

Айылдык башкаруу органынын курамын айыл старчыны, старчындыкка кандидат, старчынын жардамчысы түзгөн. Айыл старчыны туруктуу катчы кармаган эмес. Керектүү учурда, негизинен салык жыйноо мезгилинде гана болуштун катчы кызматчысын убактылуу пайдаланышкан.

Булардан тышкары, иш жүзүндө болуштук жана айылдык башкаруу иштерине өкүлчүлүк функцияны аткарышкан шайланма кишилер, тактап айтканда элүү башы, он башылар да тартылышкан. Алар өздөрү башкарган элдин арасында коомдук тартипти көзөмөлдөө милдетин аткарышып, калкты тизмеге алуу, салык жыйноо иштеринде жергиликтүү башкаруучуларга көмөктөшкөн. Бирок, аларга белгилүү бир суммадагы маяна каралган эмес.

Түркстан крайынын дыйканчылык менен алектенген, отурукташкан жана жарым отурукташкан болуштуктарында жергиликтүү элден арык-аксакал, мурап (сугат сууну бөлүштүрүүгө жооптуу адам) кызматтары болгон.

Колониалдык доордо жергиликтүү башкаруу системасынын киргизилиши менен кыргыз коомунда кээбир прогрессивдүү өзгөрүүлөр жүргөн. Маселен, кыргыздардагы ич ара уруу-уруулук согуштар, барымталар токтолгон. Кыргыз

коомчулугу артта калган уруулук башкаруудан сапаты жакшы болбосо да, мыйзамдын принциптерине негизделген жергиликтүү административдик бийлик органдарынын башкаруусуна өтүшкөн. Ошол эле учурда, колониалдык доордогу административдик саясаттын натыйжасында айылдык башкаруу органынын өкүлдөрү орус мыйзамдарына жана өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө таянып элдин үстүнөн эзүүчүлүк да күчөгөн.

Россия империясы Түркстандагы жергиликтүү элдин салттуу сот системасын толук жоюп салган эмес. Орус бийлиги өзүнүн соттук саясатын алгач этияттык менен, ошол эле учурда оторлоштурууну үзгүлтүксүз алдыга жылдыруу үчүн жергиликтүү сот системасына реформаларды жүргүзүү менен ишке ашырган. Натыйжада кыргыздардагы салттуу сот системасы административдик бийликтен ажыратылып өз алдынча уюштурулган жана аларга шайлоо киргизилген. Сот тутумунун уюшулушу, алардын ыйгарым укуктары Түркстанды башкаруу жөнүндө жоболордо аныкталган.

Түркстанда сот системасынын үч институту: аскер соту, империянын жалпы мыйзамдарына негизделген жалпы сот жана элдик сот иштеген. Демек, орус мыйзамдарынын негизинде иштеген соттун эки баскычы менен бирге, жергиликтүү элдин шариятка (отурукташкан элде) жана адатка (көчмөндөрдө) таянып, мурдатан иштеп келаткан салттуу сот тутумдары иштеген.

Элдик соттор орус мыйзамдары менен иштеген аскер жана жалпы соттордун кароосуна жатпаган бардык иштер, анын ичинде кыргыздардагы барымта, бири-бирин өлтүрүү иштери каралары белгиленген. Көчмөн кыргыздарда соттук иштерди атайын шайланган бийлер адат укугу боюнча караган. 1886-жылы кабыл алынган жободо мурдагы “бий” жана “казы” аталыштары жоюлуп, жалпы “элдик соттор” (народные суды) деп аталган.

Өз кезегинде элдик сот түзүмү да үч инстанциядан турган: 1) жекече сот; 2) элдик соттордун жыйыны; 3) элдик соттордун атайын (чукул) жыйыны.

Элдик сот системасынын биринчи инстанциясы катары жекече соттор эсептелишкен. Көчмөн болуштуктарда ар бир жекече сот өзүнүн айыл жамаатында сот ишин жүргүзгөн. Отурукташкан калкта ар бир элдик сотко белгилүү бир соттук район белгиленген. Эреже катары бир болуштукта элдик соттун саны бирден ашпоого тийиш болгон. Ал жалгыз өзү бүтүндөй болуштуктун элдик соту эсептелген. Ал эми көчмөндөрдө бир болуштукта 4төн кем эмес жана болуштуктагы айыл жамааттын санынан ашпаган. Адатта, көчмөн болуштуктарда ар бир айыл жамаатта бирден элдик сот шайланса, отурукташкан калкта бир болуштукка бир элдик сот шайланган.

Элдик соттун экинчи инстанциясында элдик соттордун жыйыны турган. Көчмөндөрдө бул жыйын болуштуктагы бардык бийлерден түзүлүп, бийлердин үчтөн кем эмеси катышканда мыйзамдуу деп эсептелинген.

Элдик сот системасынын үчүнчү инстанциясы катары атайын (чукул) чакырылган жыйыны уюшулган. Уезд начальниги ал жыйынды чакырган жана катышкан. Жыйын элдик соттордун жыйынындай тартипте өткөрүлгөн.

Кыргыз коомундагы сот системасы колониалдык доордо административдик бийликтен ажыратылган. Муну сот системасы бийликтин бир бутагы катары өз алдынча өнүгүүсүнүн башаты катары кароого болот.

Империяга караган алгачкы жылдары элдик соттордун орду чоң болгон. Анткени жергиликтүү элдин салтын жана шариятты жакшы билген, кадыр-барктуу адамдар бий, казылык кызматтарда болуп, сот иштерин аткарып турушкан. Шайлоодогу сатып алуу (подкуп) ж.б. көптөгөн ыплас аракеттердин пайда болушунун натыйжада, салт-санааны, шариятты мыкты билбесе да акчалуулар элдик сот кызматына шайланууга жол ачылган. Сот болуп шайлангандан кийинки алардын ишинде да коррупциялык схемалар түзүлгөн. Натыйжада элдик соттордун сапаты бир кыйла начарлаган.

Россия империясына карагандан кийин жаңы уюшулган жергиликтүү башкаруу органдары эл тарабынан шайлануу аркылуу ишке ашырылган. Шайлоо системасы кыргыздарга жаңылык болчу. Жергиликтүүлөрдүн башкаруучулары болгон таасирдүү адамдардын болушу орус бийлигине ыңгайсыз, ал тургай кооптуу болуп эсептелгендиктен колониалдык бийликке көз каранды болгон жергиликтүү башкаруучулар шайлоо менен уюштурулган.

Шайлоо системасы эки этап менен ишке ашкан. Мисалы, болушту жана эл сотун шайлоодо алгач айылдагы бардык түтүн ээлери катышкан жыйында ар бир 50 түтүн өздөрүнө бир элүү башыны ачык добуш берүү аркылуу шайлашкан. Элүү башылар жөнөкөй тартипте, добуштардын салыштырмалуу көпчүлүгү менен шайланышкан. Андан ары экинчи этабында ал элүү башылар болуштук жыйынга барып, болушту жана элдик сотторду шайлашкан. Айыл старчынын шайлоо да ушундай эле принцип менен жүргүзүлүп, айылдардагы түтүн ээлеринин жыйналыштарында ар бир 10 түтүн өздөрүнө он башы шайлашкан. Шайланган он башылар айылдык жыйында айыл старчынын жана ага кандидатты, старчындын жардамчысын шайлашкан. Болуштук жана айылдык жыйындын өкүлдөрүн (элүү башы, он башы) шайлоо айылдык жыйынга жалпы түтүндөрдүн жарымынан көбү катышкан учурда, айыл старчынын катышуусу менен анын көзөмөлү астында өткөн.

Болушту жана элдик сотту шайлоо болуштуктун жалпы жыйынында өткөрүлгөн. Жыйналыш өтүүчү орунду жана убактысын уезддин начальниги дайындаган. Жыйналышка жалпы шайлоочулардын үчтөн экиси келген учурда шайлоо уюштурулган. Жыйындагы шайлоонун жүрүшүнө сөзсүз түрдө уезд начальниги же анын орун басары (жардамчысы) баштаган, салык кызматынын жана башка орус бийлигинин өкүлдөрү катышып, көзөмөлдүк кылган. Мисалы, 1883-жылдын 1-октябрында Ош уездинин Гүлчө болуштугунун болуштук башкаруучулугуна жана элдик сотторго өткөрүлгөн шайлоону Ош уездинин

начальниги подполковник (ошол мезгилде) М.Ионов өзү өткөргөндүгүн архивдик документтен көрүүгө болот.

Болуштарга, айыл старчындарына, элдик сотторго шайлоонун киргизилиши, өткөрүлүшү укуктук жана демократиялуу көрүнгөнү менен иш жүзүндө алда канча татаал болгон. Шайлоолордун жүрүшүндө анын принциптери ар кандай жол менен одоно бузулган учурлар көп болгон.

Биринчиден шайлоонун принциптери орус бийлик өкүлдөрү тарабынан бузулуп, алардын кызыкчылыгына ылайык жүрүп, көбүн эсе формалдуу болуп калган. Шайлоого байланышкан талаш маселелер болсо уезддин начальнигинин сунушу менен облустун аскер губернатору жергиликтүү элдин арасынан өздөрүнө жаккан адамды тигил же бул кызматка буйрук менен эле дайындап коюуга укугу болгон. Алсак, Фергана облусу 1876-жылы уюшулгандыгына карабастан, андагы жергиликтүү элдик администрациянын башчыларынын көпчүлүгү 3-4 жыл бою орус бийлиги тарабынан дайындалгандыгы Ф.Гирстин отчетунда айтылат. Мындай көрүнүш Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин да кайра күчөп кеткен. Алсак, 1898-жылдан 1899-жылдын ортосуна чейин Фергана облусу боюнча баары болуп 53 жергиликтүү администрация өкүлү орус бийлигинин буйругу менен кызматынан алынып, алардын ордуна “ишенимдүү” кишилерин кызматка коюшкан.

Экинчиден, кызмат орундарына ат салышкан жергиликтүүлөр тарабынан шайлоо эрежелери бузулган. Шайлоолордо сатып алуу (подкуп), коркутуу, каршылашын, алардын шайлоочуларын эркинен ажыратуу же айыл чогулушунуна күч менен катыштырбоо, жалган айыптоолор ж.б. көрүнүштөр көптөгөн тарыхый булактарда чагылдырылат. Болуштукка талапкерлер өз тарабындагы айылдарды экиге бөлүү, түтүндүн санын жасалма түрдө көбөйтүү аркылуу шайлоочуларынын санын арттырып, жеңишке жетүүгө аракеттенишкен. Болуштукка шайлануу үчүн, адатта 2-3 миң рубль кетсе, жеңишке жеткен байкуш он миндеген акчаларын чачкандыгы белгиленет.

Кыргыз коомунда жергиликтүү башкаруучуларга шайлоолордун киргизилиши жаңылык болгон. Демократиялык принциптердин жана түшүнүктөрдүн элементтери айрым факторлордон улам “колдонулбаган” абалда элге киргизилген. Бирок, шайлоонун киргизилишин жалпы кыргыз коомунун өнүгүшүндө бир тараптуу прогрессивдүү көрүнүш катары кароого болбойт. Өзгөчө башкаруу системасында шайлоо системасы оң натыйжасын бере алган эмес. Анткени, биринчиден шайлоо системасы көп учурда формалдуу болуп, орус бийлиги чечүүчү ролду ойногон. Экинчиден, шайлоо түшүнүгү кыргыз коомчулугуна жаңыдан киргендиктен, анын оң тарабын пайдаланып кетүүгө кылымдар бою уруу башчыларынын бийлиги астында жашаган карапайым калктын саясий аң-сезими, мүмкүнчүлүгү жеткен эмес.

КОРУТУНДУ

1. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башында Түркстанда өкүм сүргөн “аскердик-элдик башкаруу” системасы аскердик-административдик мүнөздө болуп, колониалдык саясатты ишке ашырууга ылайыкташкан.

2. Фергана облусундагы кыргыздарга “аскердик-элдик башкаруу” системасы басып алуунун шартында күч менен киргизилген. Аталган облус үч жобонун негизинде: алгачкы он жылда административдик, жер, салык маселелеринде 1873-жылы иштелип чыккан жобонун долбоору жана сот иштеринде 1867-жылы иштелип чыккан жобонун долбоору менен башкарылган. 1886-жылдан Түркстанды башкаруу жөнүндө кабыл алынган жобо менен башкарылган.

3. Түркстандагы “аскердик-элдик башкаруу” орус офицерлеринин колунда болгон. Алардын арасында мыйзамсыз иш-аракеттер көп учурагандыгы тарыхый булактардан маалым. Экинчи жагынан орус башкаруучуларынын баары аскер адамдары болгондуктан, алар көп учурда жарандык башкарууда, маданий өнүгүүдө бир топ аксаган. Ушул сыяктуу факторлор жергиликтүү элдин колониалдык орус бийлигине болгон ишенимин кетире баштаган.

4. Россия империясынын Түркстандагы административдик саясаты “бөлүп жарып башкаруу” ыкмасында ишке ашкан. Уезддик бөлүштүрүүдө улуттук өзгөчөлүктөр эске алынбай, колониалдык кызыкчылыктардын (административдик-аскердик башкаруу, экономикалык, салык ж.б.) шартында бөлүштүрүлгөн. Ал эми айыл калкынын аймактык чектери жобо боюнча алардын уруулук бөлүнүүсүнө карата эмес, чарбалык ыңгайына ылайык бөлүү каралган. Бирок, айрым айылдарда бул принцип фиктивдүү түрдө ишке ашкан.

5. “Аскердик-элдик башкаруу” системасынын “элдик” бөлүгүндө жергиликтүү калкты өздөрүнүн адат-салттарынын негизинде шайланма өкүлдөрү аркылуу башкаруу уюштурулган. Иш жүзүндө Россия империясынын саясатына туура келген салттар, адаттар, мыйзамдар сакталып, туура келбегендери четке кагылган. Айыл калкынын саясий мүнөзгө ээ болбогон ички маселелери боюнча болуштук жана айылдык башкаруу органдары уюштурулуп, алар аркылуу колониалдык саясаттын түпкү максаттары ишке ашырылган.

6. Падыша бийлиги жергиликтүү манаптардын бийлигин ооздуктап, белгилүү бир деңгээлде чектеген. Алар орус мыйзамдары боюнча уюштурулган болуштук, айылдык башкаруу органдарына жана элдик сот системасынын алкагына киришип, белгилүү бир деңгээлде өздөрүнүн коомдук статустарын сакташкан. Ошону менен бирге колониалдык орус бийлигинин жер-жерлердеги таянычы болуп калышкан. Натыйжада “аскердик-элдик башкаруунун” эки деңгээлинин карапайым калктын үстүнөн эзүүсү күчөгөн.

7. Колониалдык доордо Түркстандагы калктардын салттуу сот системалары сакталып калган. Фергана өрөөнүнүн кыргыздарында элдик сот системасынын эки тиби: бий соту да, казылардын соту да өкүм сүргөн. Элдик соттордо негизинен анча маанилүү эсептелбеген жергиликтүү калктын арасындагы майда иштер гана калтырылып, саясий мүнөздөгү иштер, оор кылмыштар жогорку инстанциядагы орус сотторунун кароосуна өткөрүлгөн. Акырындап, элдик сотторду орус мыйзамдарына бириктирүү аракеттери жүргөн. Бул мезгилде кыргыздардын сот системасы административдик бийликтен ажыратылган. Элдик сотторго да шайлоо киргизилип, шайлоодогу мыйзам

бузуулардын натыйжасында татыксыз соттордун шайланышына, соттордогу коррупциялык элементтердин пайда болуусуна алып келген.

8. Колониалдык мезгилдеги жергиликтүү башкаруу системасынын эн негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири аларга карата шайлоонун киргизилиши болгон. Шайлоо системасы эки баскычтуу же өкүлчүлүктүү болуп, жергиликтүү башкаруу органдарынын башчылары жалпы калк тарабынан түз шайланган эмес. Шайлоого түтүн ээлери гана кыйыр түрдө катышып, алгач алар өздөрүнүн өкүлдөрүн: он башы, элүү башылар шайлашкан. Ошентип, жалпы түтүн ээлери өздөрүнүн өкүлдөрүн гана шайлоо менен чектелишкен. Демек, он башылар жалпы түтүн ээлеринин 10%ын, ал эми элүү башылар 2%ын гана түзүшкөн. Он башы, элүү башылар негизинен калктын оокаттуу бай-манаптык катмарынын өкүлдөрүнөн болуп, саясий иштерге ошолор гана аралашкан. Анын үстүнө, шайлоо өнөктүгүндө алар жеке кызыкчылыктарынан, уруулук-туугандык аң сезимдеринен өйдө чыга алышпагандыгы шайлоонун маани-маңызын, принциптерин бузуп, башкаруу принциптерине туура келбеген башчылардын кызматты ээлеп калышына шарт түзүлгөн. Шайлоо учурунда кандай болбосун өзүнүн тарапташын өткөрүүгө аракеттенишкен он башы, элүү башылар “аткаминер” атыгышып, шайлоодон кийин айыл старчындардын, болуштардын кызматчылары болуп калышкан. Жалпы эл массанын көпчүлүгүн түзгөн карапайым калк бул сыяктуу саясий-башкаруу иштерине такыр эле аралаша албай сыртта калган. Натыйжада калктын саясий аң-сезими жогорулабай, социалдык ажырым алыстай берген.

9. “Аскердик-элдик башкаруу” системасынын натыйжасында кыргыздар уруулук деңгээлдеги саясий түзүлүштөн борборлоштурулган мамлекеттүүлүктүн жана мыйзамдуулуктун (орус мамлекетинин) шартында жашоого адаптацияланышкан. Кыргыз коомундагы кылымдар бою бекем орноп келген уруулук түзүлүштөгү укумдан тукумга өтүүчү башкаруу эрежеси бузулуп, элдин аң-сезиминде демократиялык принциптердин жана түшүнүктөрдүн элементтери акырындык менен жайыла башаган. Аймактык принцип менен бөлүштүрүү жана башкаруу кыргыз урууларынын ортосундагы өз ара чабышууларды, барымталарды ж.б. трайбалисттик көрүнүштөрдү ооздуктаган. Россия империясынын Фергана чөлкөмүн административдик-аскердик жана экономикалык максатка ылайык аймактарга бөлүштүрүү саясаты андагы көчмөн кыргыздардын XIX кылымдын 90-жылдарынан тартып отурукташуусун күчөтүп, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдү шарттаган. Салттуу сот бийлиги административдик бийликтен ажыратылышы соттордун саясий таасирлерге көз каранды болбоо, биринин укуктарынан бири пайдаланбоо сыяктуу принциптерди камтыган бийликтин бөлүнүшүнүн классикалык үлгүсүнө өтүүгө багыт алган.

Ошол эле учурда Кыргызстандын Россия империясынын “аскердик-элдик башкаруу” системасынын киргизилиши жана өрчүшү кыргыз коомчулугунун ар кайсы аспектисинде улуттук өз алдынчалуулуктун өнүгүшүн токтоткон. Аймакта чиновниктик-бюрократиялык аппарат калыптанып, эволюцияланган. Административдик-аймактык бөлүштүрүү империянын метрополиядагы

аскердик, административдик кызыкчылыктарына жана аймактын экономикалык ресурстарын арзан жана “эффективдүү” пайдаланууга ылайык ишке ашып, улуттук өзгөчөлүктөр эске алынган эмес. Фергана өрөөнүндө кыргыздардын, өзбектердин, тажиктердин ортосундагы аймактык маселелер чечилген эмес. Орус начальниктеринин жана жергиликтүү элдик администрациянын ортосунда коррупциялык иштер күчөгөн. Кыргыз коомчулугундагы шайлоо процедурасынын жүрүшүндө шайлоонун принциптерин бузган жапайы аракеттер, мурда болуп көрбөгөн паракорчулук иштер жайылган. Шайлоолор жергиликтүү башкаруу органдарына акчалуулардын келишине жол ачкан. Көпчүлүк учурда жергиликтүү башкаруу кызматтарын татыксыз башкаруучулар ээлеп калышкан. Элдик соттордун ишмердүүлүгүндө коррупциялык элементтер күч алып, аларга калктын ишеними улам барган сайын төмөндөгөн. Элдик сотторго нааразычылыктар пайда болуп, алардын үстүнөн даттануулар көбөйгөн. Айылдык башкаруу органынын өкүлдөрү орус мыйзамдарына жана өздөрүнүн башка мүмкүнчүлүктөрүнө, күчтөрүнө (рычагдарына) таянып элдин үстүнөн эзүүсү күчөгөн.

Практикалык сунуштар:

1. Эл аралык деңгээлдеги илимий проекттерди жүргүзүүдө Фергана облусунун административдик түзүлүшүн, алардын территориялык чегин, калктын этникалык курамын эске алуу зарыл;

2. Учурда ишке ашып жаткан административдик-аймактык реформаларды жүргүзүүдө айыл-кыштактардын аталыштарын, тарыхый ордуларын сактоо жана чарбалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык жүргүзүү сунушталат.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Кубанычбек, у. Н. Административно-территориальное устройство Ферганской области в составе Туркестанского генерал-губернаторства (1876-1917 годы) // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек, 2020. – №. 3. – С. 107-112

2. Кубанычбек, у. Н. Описание проведения выборов волостных управителей кыргызов в трудах местных авторовы (вторая половина XIX в. – начало XX в.) // Вестник Ошского государственного университета. - Ош, 2021. - Т.3, №3. – С. 72-83

3. Кубанычбек, у. Н. Основные принципы организации избирательной системы в Кыргызстане во второй половине XIX в начале XX веков // Начный журнал «Наука. Образование. Техника» Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б. Сыдыкова. – Ош, 2022. – №1. – С. 104-109

4. Кубанычбек, у. Н. “Коррупционные” проявления в Кыргызском обществе во второй половине XIX и в начале XX веков в ходе выборов глав местных органов власти // Глобальная наука и инновация 2022: Центральная Азия. – Нур-Султан (Астана), 2022. – №2. – С. 137-141

5. Кубанычбек, у. Н. History of the rural administration body in Kyrgyzstan: the second half of the XIX – the beginning of the XX century // НАУЧНЫЙ АСПЕКТ. г. Самара, 2023. – №5. – Т15.

6. Кубанычбек, у. Н. Волость и волостное правление: в конце XIX – начале XX века (по материалам южных регионов Кыргызстана) // Вестник Ошского государственного университета. – Ош, 2023. – №4. – С. 47-60

7. Кубанычбек, у. Н. Система «Военно-народного управления» в Туркестане // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск, 2023. – № 12-2 (87), С. 22-26.

Кубанычбек уулу Нурсултандын “Колониалдык доордогу “аскердик-элдик башкаруу” системасы, анын натыйжалары (Фергана областынын материалдарынын негизинде; XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы) деген темадагы 07.00.02 – Ата мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: Аскердик-элдик башкаруу, колония, Түркстан генерал-губернаторлугу, Фергана облусу, уезд, болуштук, айыл, элдик сот, шайлоо, административдик-аймактык бөлүштүрүү.

Изилдөөнүн объектиси – Колониалдык доордогу “аскердик-элдик башкаруу” системасы.

Изилдөөнүн предмети: Фергана облусунун материалдарынын негизинде “аскердик-элдик башкаруунун” уюштурулушу, өрчүшү, жергиликтүү элдик башкаруу системасы.

Изилдөөнүн максаты – Фергана облусунун материалдарынын негизинде “аскердик-элдик башкаруу” системасынын уюштурулушуна, жергиликтүү элдик башкаруунун түзүлүшүнө, анын натыйжаларына анализ берүү

Изилдөө ыкмалары: тарыхый-салыштырма, тарыхый-генетикалык, тарыхый-картографиялык ж.б. ыкмалар колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- Кыргызстандын тарых илиминде алгачкылардан болуп колониалдык доордогу “аскердик-элдик башкаруу” системасы изилдөөнүн объектиси катары каралып, жаңы тарыхый булактар илимий айлампага киргизилди;

- Фергана облусунун уезддеринде, болуштуктарында жашаган кыргыздардын саны, ошол мезгилдеги болуштуктардын административдик бөлүштүрүүсү, алардын бүгүнкү административдик-аймактык чектери такталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иштин материалдары, андагы илимий жоболор, көз караштар жана жыйынтыктар Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда, окуу-усулдук куралын жазууда, жогорку окуу жайдын тарых, юриспруденция багытында окуган студенттери дипломдук жана магистрлик иштерди жазууда колдонулушу мүмкүн.

Резюме

диссертации Кубанычбек уулу Нурсултан на тему “Военно-народная система управления в колониальную эпоху, ее результаты” (на материалах Ферганской области; вторая половина XIX в.- начало XX в.) 07.00.02 - Отечественная история для соискания ученой степени кандидата исторических наук

Ключевые слова: военно-народное управление, колония, Туркестанское генерал-губернаторство, Ферганская область, уезд, волость, село, народный суд, выборы, административно-территориальное деление.

Объект исследования - система “военно-народного управления” колониальной эпохи.

Предмет исследования: организация, развитие “военно-народного управления”, система местного народного управления на материалах Ферганской области.

Цель исследования - проанализировать организацию системы “военно-народного управления”, структуру местного народного управления, его результаты на материалах Ферганской области.

Методы исследования: историко-сравнительный, историко-генетический, историко-картографический и другие.

Научная новизна исследования:

- Одним из первых в исторической науке Кыргызстана объектом изучения стала система “военно-народного управления” колониальной эпохи, в научный оборот были введены новые исторические источники;

- Уточнены численность кыргызов, проживающих в уездах, волостях Ферганской области, административное деление волостей того времени, их сегодняшние административно-территориальные границы.

Практическое значение исследования: материалы диссертационной работы, содержащиеся в ней научные положения, точки зрения и результаты могут быть использованы при преподавании истории Кыргызстана и соседних народов, при написании учебно-методических пособий, дипломных и магистерских работ студентами вузов, обучающихся по направлениям история, юриспруденция.

Kubanychbek uulu Nursultan “Military-people's management system in the colonial era and its results (based on the materials of the Ferghana region; the end of the XIX - second half of the XX century)” Dissertation for the degree of candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.02 - National history.

ABSTRACT

Keywords: military-people's administration, colony, Turkestan governor-General, Ferghana region, county, parish, village, people's court, elections, administrative-territorial division.

The object of the study is the system of "military-people's management" of the colonial era.

Subject of research: organization, development of the system of "military-people's management", local self-government based on the materials of the Ferghana region.

The purpose of the study is to analyze the organization of the "military-people's government" system, the structure of local self-government and its results based on the materials of the Ferghana region.

Research methods: historical-comparative, historical-genetic, historical-cartographic and others.

Scientific novelty of the study:

- One of the first objects of study in the historical science of Kyrgyzstan was the system of "military-people's government" of the colonial era; new historical sources were introduced into scientific circulation.

- The number of Kyrgyz living in the districts and volosts of the Fergana region, the administrative division of the volosts of that time, and their current administrative-territorial boundaries are specified.

The practical value of the research: The materials of the dissertation, containing scientific positions, views and conclusions, can be used in teaching the history of Kyrgyzstan and neighboring peoples, when writing teaching aids, as well as when writing graduate and master's theses by university students studying in historical specialties, law.